

O BRAMIE POBOCZNEJ W FORTYFIKACJACH KRAKOWA

Niniejszy tekst nie pretenduje do rangi monografii obiektu. Zamiarem autora jest zwrócenie uwagi przede wszystkim na początkowy okres funkcjonowania bramy, stosunkowo mało uwzględniany dotąd w literaturze przedmiotu, pomimo istnienia całej serii przekazów źródłowych dotyczących tego zagadnienia.

Brama Pobočna usytuowana była w linii murów obronnych łączących miasto z zamkiem na Wawelu, u podnóża zamku, przy wylocie ulicy Kanoniczej. Za pierwszą wiadomość historyczną odnoszącą się do niej uważano do niedawna wzmiankę z roku 1595, zacytowaną przez A. Grabowskiego. Dotyczyła ona robót murarskich prowadzonych pomiędzy tą bramą a wrotami zamkowym¹. Tak późna wiadomość zaciążyła na opiniach niektórych — zwłaszcza dawniejszych — badaczy, sugerujących iż brama Pobočna nie istniała jeszcze w roku 1422, bowiem brak jej w sporządzonym wówczas spisie baszt miejskich², czy też zakładających powstanie bramy dopiero w XVI wieku³.

Należy odnotować także opinie odmienne, przede wszystkim najbardziej chyba trafną, wyrażoną przez J. Widawskiego, który wskazywał na możliwość równoczesnej budowy bramy i muru obronnego w czasach Kazimierza Wielkiego⁴. A. Swaryczewski i J. Bogdanowski domyślali się istnienia „pierwotnej bramy Pobočnej” w obrębie oficyny domu przy

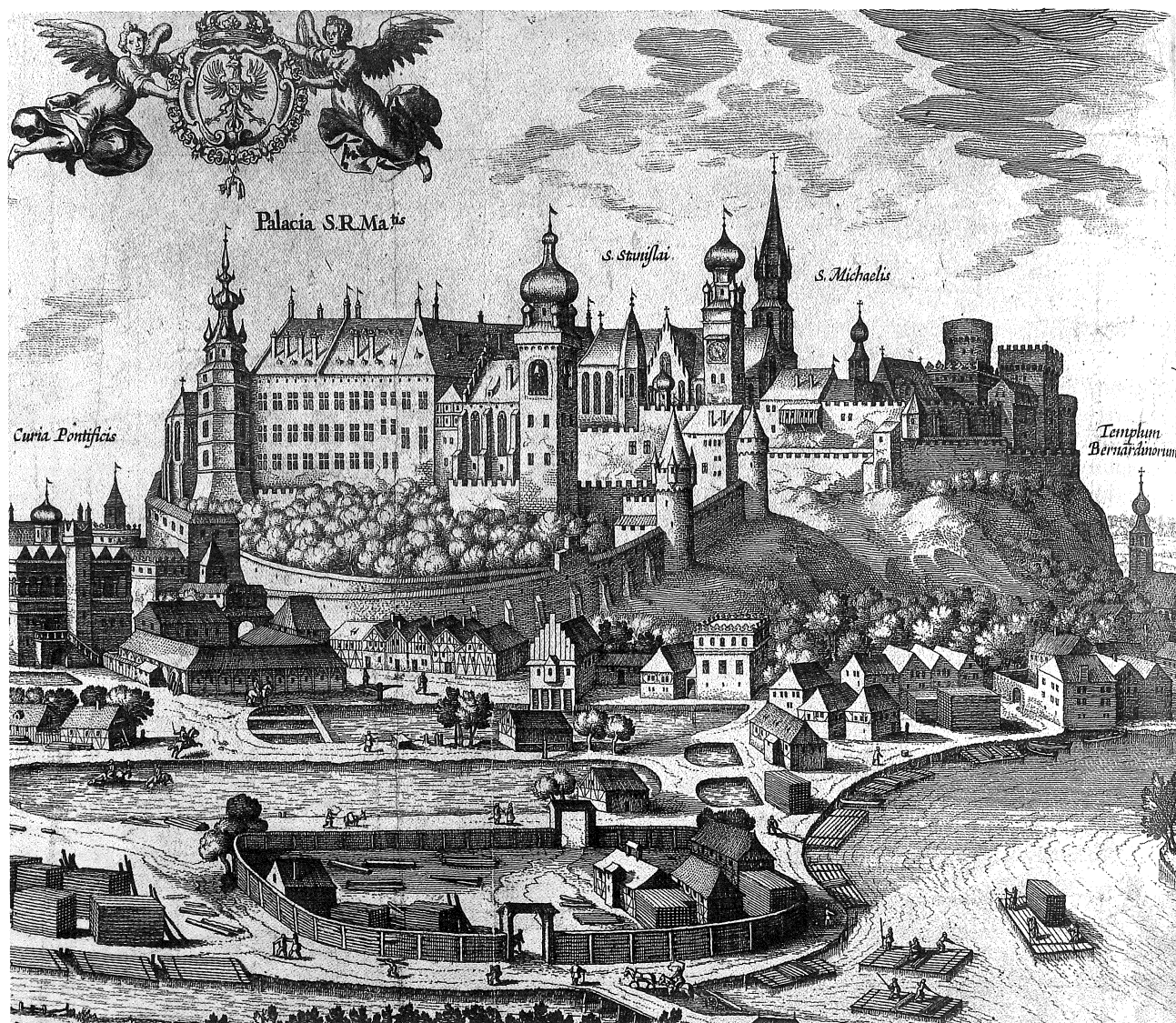
ulicy Kanoniczej 25 (tj. domu Długosza)⁵. M. Borowiejska-Birkenmajerowa przypisywała ufortyfikowanie Okołu murami Wacławowi Czeskiemu, a w rejonie późniejszej bramy Pobočnej lokalizowała główną bramę komunikacyjną w tej części miasta⁶. W. Niewalda i B. Krasnowolski wiązali istnienie obwodu murów (wraz z z bramami Grodzką i Pobočną) z lokacją „*nova civitas*” na Okole po roku 1311⁷.

Autor niniejszego, opisując dzieje średniowiecznego Wawelu, zwrócił uwagę na fakt, iż brama zwana później Pobočną występuje w źródłach pisanych od roku 1390, w roku 1393 zwana jest „*porta Dimitrij*” (ze względu na sąsiedztwo z domem Dymitra z Goraja, podskarbiego koronnego), zaś budowę murów obronnych łączących miasto lokacyjne z zamkiem można datować na około 1340 r.⁸

We wczesnym średniowieczu umocnienia grodu na Wawelu jak też podgrodzia, zwanego zapewne już wówczas „*Okołem*”, stanowiły wały drewniano-ziemne o konstrukcji skrzyńowej. Ich pozostałości, pochodzące z I połowy X wieku stwierdzono w wielu miejscach na krawędzi górnej powierzchni wzgórza. Natomiast umocnienia Okołu, pochodzące z XI wieku, odkryto w kilku miejscach na krawędziach terasy średniej, zarówno po wschodniej jak i zachodniej stronie podgrodzia.⁹ Jeszcze w 1265 roku Wawel został otoczony linią drewniano-ziemnych obwałowań, które za-

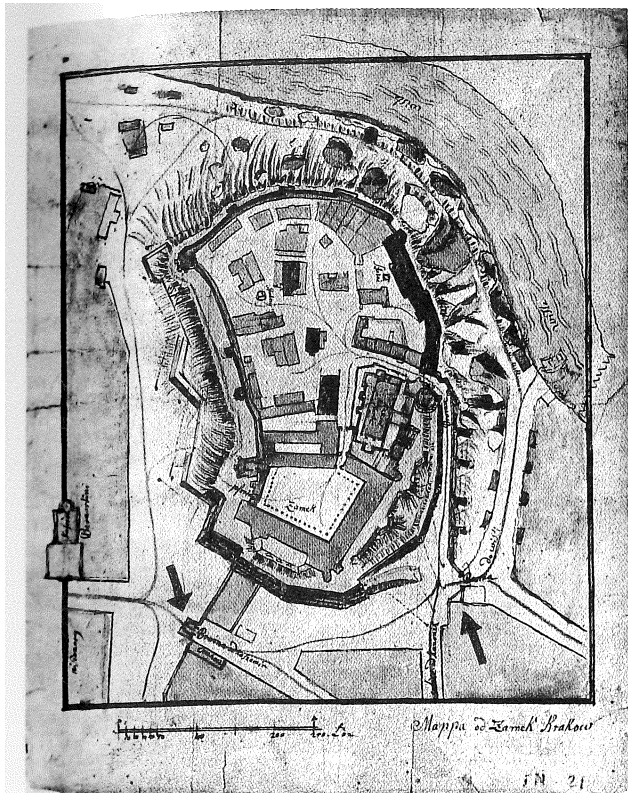
Fot. 1. Wawel z murami obronnymi od strony północnej. Widok z dzieła „Konstytucje...” (1581). W lewym dolnym rogu brama Pobočna. Wg J. Banach, Ikonaografia Wawelu, vol. 1, nr 36.

Fot. 2. Wawel i podzamecze od strony północnej. Fragment sztychu M. Meriana (1 ćw. XVII w.). U dołu ogród drzewny na dawnej wyspie Pobocznej (?). Reprod. S. Michta.

często wymieniać na mury obronne dopiero po roku 1290¹⁰. Obwody obronne grodu i pogrodzia prawdopodobnie łączyły się ze sobą pomimo znacznych różnic wysokości w punktach styków¹¹. Do chwili obecnej zarówno na Wawelu jak i na Okole nie natrafiono na pozostałości bram wczesnośredniowiecznych. Główne szlaki komunikacyjne mogą być więc rekonstruowane jedynie hipotetycznie, przede wszystkim w oparciu o lokalizację budowli kamiennych (kościół) oraz usytuowanie skupisk osadniczych poza obrębem podgrodzia, z którym niewątpliwie były powiązane. Główna droga przechodząca przez podgrodzie prowadziła najpewniej trasą obecnej ulicy Grodzkiej, od kościoła Wszystkich Świętych koło św. Piotra, św. Andrzeja i św. Idziego i tu rozwidlała się na południe w kierunku Skalki (z kościołem św. Michała) oraz na północ w kierunku Zwierzyńca (z kościołem Najśw. Salwatora). A więc uzasadnione wydaje się lokalizowanie już w obwodzie wczesnośredniowiecznych umocnień Okołu bram w tych samych miejscach, gdzie w XIV wieku powstały murowane bramy miejskie Grodzka i Poboczna.

Znaczne zmiany w układzie fortyfikacji spowodowały najazdy tatarskie w 1241 i 1259 roku, niszczące podgrodzie oraz załazek miasta założonego na północ od Okołu w 1257 roku. Można przypuszczać, że po roku 1241 nie odbudowano już wałów podgrodzia i skupiono cały wysiłek na zapewnieniu obronności miasta lokacyjnego, którego południowa granica przebiegała „gdzieś” pomiędzy kościołami św. Andrzeja a Wszystkich Świętych¹². Zrazu otoczono teren miasta fosą i palisadami, po roku 1285 — wałem drewniano-ziemnym, zaś za panowania Wacława Czeskiego — kamiennym murem obronnym z kilkoma bramami (Wiślną, Szewską, Sławkowską, Floriańską, Mikołajską i domniemaną „pra-Grodzką”). Równocześnie zaczęto wznosić mury obronne na Wawelu, najprawdopodobniej w pierwszym etapie wokół zamku górnego¹³. Miasto dbało o swoją odrębność, wymuszając na Łokietku w 1306 roku znane przyrzeczenie o zaniechaniu zamiaru połączenia miasta z zamkiem murami obronnymi¹⁴. Bunt mieszczan w 1311 roku mógł być powodem złamania tego przyrzeczenia, jednakże budowa kilkusetmetrowych odcinków muru w krótkim czasie nie była możliwa do realizacji

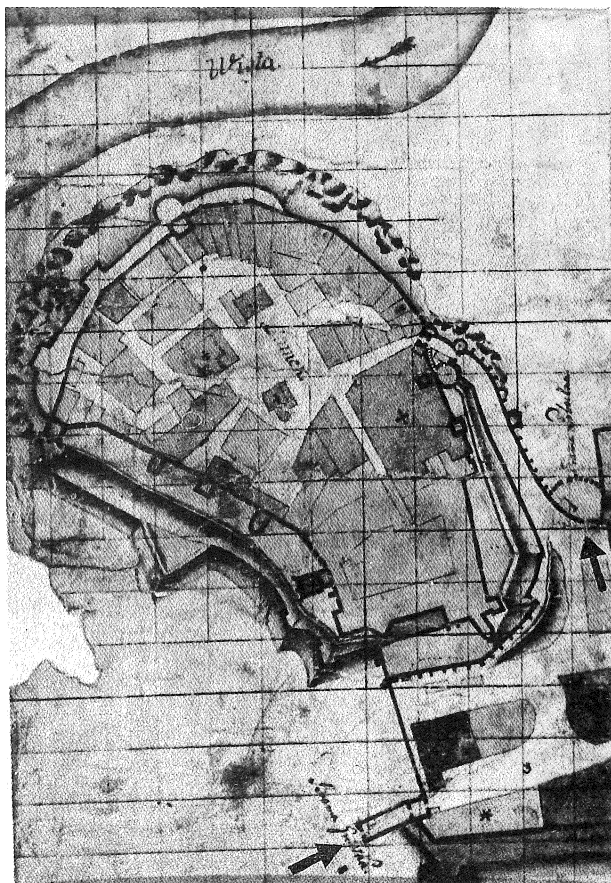

Fot. 3. „Mappa od Zamek Krakow” — plan Wawelu z 1 poł. XVIII w. Strzałkami oznaczono bramy Grodzką („Brama od Kaszemir”) i Poboczną („Brama do Wisli”). Reprod. J. Barcik.

i dlatego Łokietek zadowolili się stworzeniem niewielkiego zamku miejskiego w okolicy domu wójta (tzw. Gródka) oraz założeniem na terenie dawnego Okołu „nowego miasta”, które jednak nigdy nie osiągnęło większego znaczenia i trudno sądzić, aby posiadało własne, murowane obwarowania. W 1335 roku „nowe miasto” zostaje przeniesione na prawy brzeg Wisły (lokalizacja Kazimierza), zaś teren pomiędzy zamkiem a Krakowem lokacyjnym — włączony do tego ostatniego. Najpewniej właśnie wówczas powstają odcinki murów obronnych od klasztoru Franciszków do bramy dolnej zamku oraz od Dominikanów do baszty Jordanki na Wawelu, wraz z bramami, zwanymi „Grodzką” i „Poboczną”. Jednakże w momencie powstania ani jedna, ani druga nie nosiły jeszcze wspomnianych nazw, które ustaliły się „na dobre” w okresie znacznie późniejszym, w wieku XVI.

Należy wspomnieć, iż określenia, którymi opisywano bramy miejskie były niezwykle logiczne i lapidarne. W przypadku lokacyjnego Krakowa bramy wzięły swoje określenia od ulic, te zaś — w przeważającej większości — od miejsc, do których prowadziły ich przedłużenia wychodzące poza obręb miasta¹⁵. Należy przypuszczać, że musiały także istnieć już u schyłku XIII wieku u wylotu ulicy Grodzkiej („burchgasse”) brama zwana „Grodzką”, od której wiodła droga na Wawel.

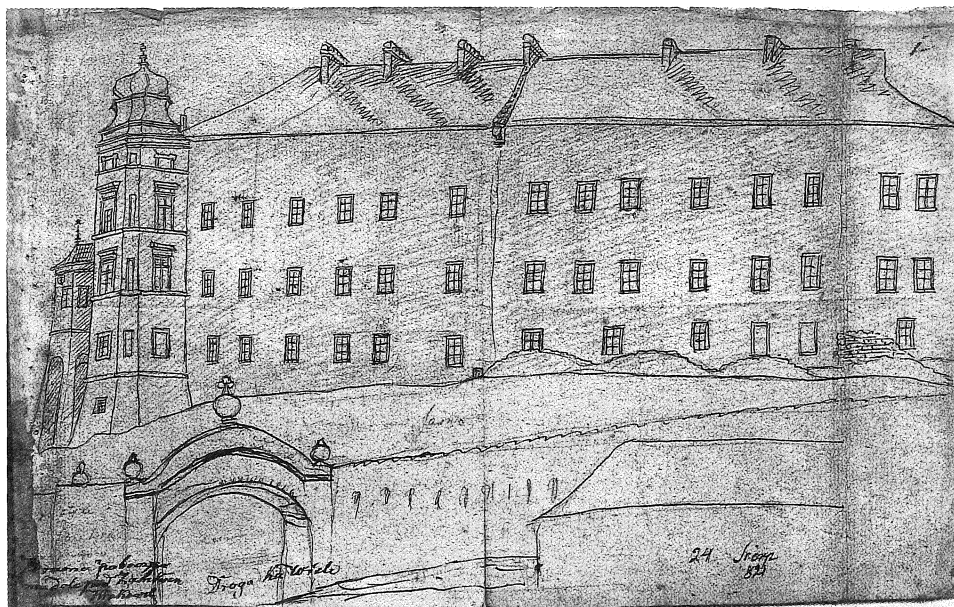
Jedyny dostęp do zamku w okresie późnego średniowiecza stanowiła brama znajdująca się w murze obronnym dolnego zamku, na odcinku północnym nieco na zachód od kościoła katedralnego. Przypuszczalnie nie było to wejście pierwotne, lecz otwarte zapewne w początku XIV wieku, gdy kuria biskupia została przeniesiona z Wawelu w rejon klasztoru Franciszkanów (za Muskaty?), a kanonicy kapituły porzucili

Fot. 4. Plan Wawelu D. Pucka (l. 70-te XVIII w.). Strzałkami zaznaczono bramy Grodzką oraz Poboczną, w owym czasie opalisaną od zewnątrz. Reprod. J. Barcik.

monasterium przykatedralne i zaczęli osiedlać się na podzamczu, wzdłuż drogi łączącej zamek z kurią, tj. późniejszej ulicy Kanoniczej. Odcinek tej ulicy najbliższy Wawelowi nazywano w XIV wieku ulicą „Grodzką”¹⁶. Ulicę stanowiącą przedłużenie Grodzkiej z miasta lokacyjnego ku kościołowi św. Andrzeja (a po 1335 r. w kierunku miasta Kazimierza) zwano zazwyczaj ulicą „św. Andrzeja”, „Kazimierską”, a czasem także i „Grodzką”¹⁷. Nie byłoby więc raczej zgodne z ówczesnym stanem rzeczy określanie murowanej bramy miejskiej, wzniesionej około 1335–1340 r., skierowanej ku Skalce jako Grodzkiej, tj. prowadzącej na Wawel. Toteż naturalne jest pojawienie się w źródłach już od roku 1345 bramy „eundo Skalkam”, „eundo ad Kazimiriam”, „qua itur Kazimiriam”¹⁸. Nazwa „Kazimierska brona” utrzymała się stosunkowo długo, co najmniej do połowy XV wieku¹⁹. W miarę nabierania znaczenia przez przedmieście Stradom występować zaczęła także nazwa „brama Stradomska”²⁰. Równolegle określano ją także jako „Grodzką”, a gdy ostatecznie ustaliła się nazwa całej ulicy (od rynku do bramy) także i brama, choć nie prowadząca na Wawel, otrzymała na stałe miano „Grodzkiej”²¹.

Jeszcze bardziej skomplikowana jest historia nazwy bramy Pobocznej. Skoro ulicę Kanoniczą (a przynajmniej jej część) zwano w XIV wieku „Grodzką”, to możemy przypuszczać, iż wzmianka w księgach miejskich pod rokiem 1369, mówiąca o „portam Castrensem circa piscinam domini Regis” dotyczy właśnie tej bramy, bowiem sadzawki królewskie znajdowały

Fot. 5. Pałac królewski od strony północnej. U dołu fragment muru obronnego wraz z przebudowaną bramą Północną. Rys. J. Brodowskiego, 1821 r. Reprod. S. Kolowca.

się w rejonie dzisiejszego placu Na Groblach²². W 1390 roku Władysław Jagiełło nadał Krystynowi z Ostrowa dom zwany łaźnią zamkową, znajdujący się „iuxta portam Civitatis nostre Cracoviensis qua transitur ad fluvium Wandalum seu Wislam ultra domum Dimitrij, Stabulum dictam in acie et in Platea Castrensi”²³. Jest to narożny dom u wylotu ulicy Kanoniczej, w którym zamieszkiwali później Długoszowie²⁴. To nieco przydługie, opisowe określenie bramy zostaje zastąpione w roku 1393 zwięzłą nazwą „porta Dimitrij”²⁵. Jednocześnie od 1390 roku w zapiskach dotyczących wydatków miasta pojawia się dość tajemnicza pozycja „methoda versus Swerincz” oraz „pons versus Swerincziam” (ten ostatni — także i w 1391 r.)²⁶. Słowo „methoda” można, jak się zdaje, interpretować jako „wycieczka”, skoro pozycja ta znajduje się wśród wydatków na bramy miejskie. Mamy tutaj więc do czynienia z kolejnym bardzo logicznym określeniem bramy miejskiej jako „Zwierzynieckiej”, skoro prowadziła przez nią droga w kierunku Zwierzyńca. Należy sądzić, iż pierwotne nazwy dwu bram wzniesionych po przyłączeniu Okołu do miasta lokacyjnego to właśnie „Skaleczna” (późniejsza Grodzka) oraz „Zwierzyniecka” (późniejsza Północna).

W XV wieku brama Zwierzyniecka bywa określana różnie, na ogół w sposób opisowy: „valva qua itur de civitate ad domum Stayna dictam” (1413), „valva castrensi qua itur ad Wislam et pistrinam regiam” (1479) lub jako „porta civitatis qua itur versus Wislam”, a w roku 1505 — jako „valva castrensi qua itur ad Wislam et ad pistrinam regiam”²⁷.

Jak już wiemy, z końcem XVI wieku pojawia się w źródłach określenie „brama Północna”. W 1602 roku wizytacja biskupa Maciejowskiego wspomina o domu „iuxta portam lateralem dictam”²⁸. Na sztychu Meriana, powstałym w tym samym czasie brama jest opisana jako „P(orta) Lateranea”. I znów pochodzenie nazwy wymaga objaśnienia. Naiwnym byłoby twierdzić — rozwijając tok rozumowania J. Widawskiego — iż brama ta posiadała mniejsze znaczenie od innych bram miejskich. Należy pamiętać, że przed bramą Wiślną znajdowały się bagna Żabiego Kruka (dawne starorzeczka Wisły), które uniemożliwiały, lub też znacznie utrudniały przejazd

z rynku krótszą drogą na Zwierzyńiec. Trzeba było więc korzystać z bramy Północnej. Poza tym po północnej stronie Wawelu była ważna przeprawa przez Wisłę do Dębnik (tzw. przewóz). Tak więc niewłaściwe byłoby kojarzenie określenia „północna” z obiektem drugorzędnym, bramą przez którą prowadziła boczna droga.

Wydaje się, iż nazwa ta posiadała zupełnie inne znaczenie. Otóż w aktach kapituły krakowskiej pod rokiem 1575 znajduje się wzmianka poświęcona wyspie należącej do biskupstwa, położonej na Zwierzyńcu. Znajdowały się tam: „domus, aree et orti ac aliorum edificiorum in insula Zwierzinecensi, quae laterna vulgo appellatur, in qua ligna et alie materie episcopales deponentur et conservantur”²⁹. Również w aktach kapituły, pod rokiem 1581 zapisano o wspomnianym wyżej domu biskupim: „domus E(pisco) palii lignea, vulgo Liaterna nuncupata, supra fluvium Istula in Zwierzinięcz trans pontem, ubi... lignorum e(pisco) palium locantur...”³⁰. Wzmianki te stanowią dostateczne wyjaśnienie dla nowej nazwy bramy, pojawiającej się u schyłku XVI wieku. Wyspa Północna znajdowała się najprawdopodobniej w zakolu utworzonym przez starorzeczka Wisły u ujścia Rudawy. Na sztychu Meriana z dzieła „Civitates orbis terrarum” widoczny jest zarówno ogród drzewny jak i most przez Rudawę wymieniony w 1581 r.

Brama Północna miała zostać rozbudowana w roku 1644 przez mieszczan na polecenie Władysława IV, który fortyfikował wówczas zamek. Jednakże kolejne listy kierowane przez monarchę do rajców miejskich w tej sprawie nie odnosiły skutku³¹. Usytuowanie bramy na styku umocnień miejskich i zamkowych stało się powodem konfliktu pomiędzy komendantami straży. Spór rozstrzyga uchwała sejmiku w Proszowicach w 1669 r.: „...tak mieć chcemy, aby spólny warta u tej bramy w równej liczbie ludzi i oficyjerów zawsze bywała a klucze przy mieście i zawsze otwarta bywała dla wygody ichm. panów burgrabiów i innych ludzi w zamku rezydujących i ichm. księży kanoników krakowskich”³².

W roku 1706 August II zaplanował wielką akcję fortyfikacyjną, polegającą na otoczeniu zamku u podstawy wzgórza pierścieniem umocnień bastionowych. Aby oczyścić teren pod budowę zburzono wiele domów na podzamczu. Wtedy także zburzo-

na została brama Poboczna³³. Przedsięwzięcie to jednak rychło przerwano, zaś lukę w obwodzie obronnym uzupełniono (zapewne dopiero około 1740 r.) odbudowując bramę jako ozdobną, niemal ogrodową furte, która przetrwała do roku 1822, tj. do akcji porządkowej senatu Wolnego Miasta Krakowa³⁴.

Nieco uwagi należy poświęcić także przekazom ikonograficznym i kartograficznym, dającym pewne pojęcie o pierwotnym wyglądzie oraz usytuowaniu bramy Pobocznej. Widok z dzieła „Konstytucje statuta i przywileje... na sejmach koronnych uchwalone” (1581) przedstawia bramę jako budowlę niewysoką, zwieńczoną krenelazem, z nieco wysuniętą do przodu ścianą czołową mieszczącą otwór przejazdowy, flankowany dwoma parami wąskich strzelnic szczelinowych³⁵. Zewnętrzny mur obronny wzdłuż drogi do zamku miał już wówczas zdjęty krenelaz (z wyjątkiem niewielkiego odcinka w pobliżu bramy dolnej zamku). Można więc przypuszczać, że pierwotna brama Zwierzyniecka nie przewyższała muru obronnego. I znów nie jest to dowód na jej podrzędne znaczenie, bowiem w początkowej fazie budowy obwarowań miejskich zapewne wszystkie bramy posiadały podobny kształt, zaś wieże ponad nimi wznoszono w późniejszym okresie³⁶.

W nieco innym ujęciu jest ukazana brama Poboczna na widoku z „*Civitates orbis terrarum*” (ok. 1602). Górna część, z niewidocznym już krenelazem jest nakryta daszkiem, zaś niższa, wysunięta znacznie ku przodowi, mieszcząca otwór bramny nakryta jest dachem pulpitowym³⁷. Wygląd bramy Pobocznej przedstawiony na portrecie konnym Władysława IV z 2 połowy XVII wieku (otwór bramny z dwoma wielobocznymi wieżyczkami) należy uznać najprawdopodobniej jako fantastyczny³⁸. Natomiast stosunkowo dokładne wyobrażenie odbudowanej w XVIII wieku bramy znajdujemy na widoku J. Brodowskiego z 1821 r. Szerokie otwór bramny ujęty jest dwoma pilastrami i zwieńczony półkolistą attyką z trzema ozdobnymi „gałkami” kamiennymi³⁹.

Brama Poboczna zaznaczona jest schematycznie na najstarszym znanym planie Krakowa, pochodzącym z końca XVI wieku (ok. 1595)⁴⁰. Brak jej na planie Dahlberga z 1655 r., natomiast pojawia się na planie I. Affeity z 1657 r. jako kwadratowa wieża, usytuowana pomiędzy Rudawką a fortyfikacjami zamkowymi⁴¹. Na planach XVIII-wiecznych (m.in. „*drezdeńskim*”)znaczona jest zazwyczaj jako przerwa w murze, zaakcentowana dwoma filarkami. Plan D. Pucka sprzed 1772 r. oraz plan Krakowa z 1779 r. przedstawiają bramę Poboczną umocnioną od zewnątrz pierścieniem palisady⁴². Na planie „*kolltąjowskim*” jej brak, lecz występuje jeszcze na planie Mehlera z 1790 r. oraz planie „*pruskim*” z 1794 r. (jako „*Seiten Thor*”)⁴³.

Wydaje się, iż przeprowadzenie w tym rejonie szeroko-przestrzennych badań archeologicznych mogłoby przynieść konkretną odpowiedź na pytanie o kształt i szczegółową lokalizację tego obronnego dzieła, które służyło przez blisko pięćset lat mieszkańcom miasta i zamku krakowskiego.

P R Z Y P I S Y

¹ A. Grabowski, *Skarbniczka naszej archeologii*, Lipsk 1854, s. 9.

² S. Tomkowicz, *Ulice i place Krakowa w ciągu dziejów, ich nazwy i zmiany postaci*, Biblioteka Krakowska nr 63-64, Kraków 1926, s. 154.

³ J. Dobrzycki, *Dawne warownie Krakowa*, Kraków 1952, nr 46.

⁴ J. Widawski, *Miejskie mury obronne w Państwie Polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973, s. 209-210.

⁵ A. Swaryczewski, *Południowo-zachodni odcinek murów obronnych Krakowa*, Teka Komisji Urbanistyki i Architektury PAN t. IX, 1975, s. 40.

⁶ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Kształt średniowiecznego Krakowa*, Kraków 1975, s. 131-136, ryc. 65.

⁷ W. Niewalda, B. Krasnowolski, *Układy urbanistyczne Około — próba rekonstrukcji*, Teka KUA, t. XV, 1981, s. 81 i ryc. 13.

⁸ Z. Pianowski, *Z dziejów średniowiecznego Wawelu*, Kraków 1984, s. 175-176.

⁹ K. Radwański, *Kraków przedlokacyjny*, Kraków 1975, s. 121 i nn., tamże literatura szczegółowa.

¹⁰ Na temat fortyfikacji Wawelu przygotowano obszerniejsze opracowanie: Z. Pianowski, *Wawel obronny*, Kraków 1991 (wydawnictwo Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu).

¹¹ K. Radwański, op. cit., aneks, ryc. 13h, 16.

¹² Rozwiązanie kwestii przebiegu południowej granicy miasta lokacyjnego przed przyłączeniem Okoła jest jednym z najpilniejszych postulatów badawczych. Wydaje się, że linią maksymalnie wysuniętą w kierunku południowym może być mur domniemanych „sukiennic” Nowego Miasta od strony kościoła św. Marii Magdaleny.

¹³ Z. Pianowski, op. cit., s. 129-130, 168.

¹⁴ Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa, wyd. E. Piekoskiński, Kraków 1879, dokument nr 4.

¹⁵ Sławkowska — od drogi do Sławkowa, Floriańska, Miokołajska — od kościołów pod w/w wezwaniami, Wiślna — do Wisły, która przepływała w momencie założenia miasta znacznie bliżej krawędzi terasy średniej. Natomiast ulica Szewska wzięła nazwę najpewniej od zlokalizowanych przy niej warsztatów produkcyjnych.

¹⁶ „...in Conthrata Castrensi, que ducit eundo de Castro versus Circulum civitatis Cracovie... in qua Contrata sunt domos Capituli nostri Cracoviensis...” — Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej t. II, dokument 295, s. 61.

¹⁷ Kodeks Dyplomatyczny Uniwersytetu Jagiellońskiego t. I, dokumenty VI, XXVI, XXXVIII (s. 13, 48, 70).

¹⁸ Zbiór dokumentów małopolskich cz. I, dokument 46, s. 58; Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej t. II, dokument 258 (s. 22) i 388 (s. 171-172); Zbiór dyplomów klasztoru mogińskiego przy Krakowie, dokument 120, s. 101.

¹⁹ Zbiór dokumentów małopolskich cz. III, dokument 718, s. 166-167. Jeszcze Długosz w Liber beneficiorum (t. I, s. 186) opisuje bramę Grodzką jako „...valuam civilem, qua itur ex Cracovia in Casimiriam...”.

²⁰ Np. M. Bielski, *Kronika polska*, wyd. J. Turkowskiego, Sanok 1856, s. 355. Wzmianka dotyczy wprawdzie czasów panowania Wacława Czeskiego, lecz określenie bramy należy uznać jako współczesne powstaniu kroniki.

²¹ Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa, dokumenty 98, s. 138, 512, 659.

²² W źródłach XVI-wiecznych sadzawki królewskie lokalizowane są „in Ferali” (na Zwierzyni), „In horto Reginalis Majestatis” (tamże?) oraz „post Casimiriam”. Por. A. Chmiel, *Wawel* t. II, Kraków 1913, indeks.

²³ Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej cz. II, dokument 371, s. 152.

²⁴ Długosz, *Liber beneficiorum* t. I, s. 185.

²⁵ Najstarsze księgi miasta Krakowa cz. II, s. 306 (objaśnienie).

²⁶ Ibidem, cz. II, s. 293, 291, 296.

²⁷ Kodeks dyplomatyczny Małopolski t. IV, s. 142; Wypisy źródłowe do dziejów Wawelu t. III (wyd. B. Przybyszewski), Źródła do dziejów Wawelu t. III, s. 59-60, dokument 93; Liber beneficiorum t. I, s. 269; Źródła do dziejów Wawelu t. IV, s. 43, dokument 51.

²⁸ Cytuję za A. Swaryczewskim, op. cit., s. 40.

²⁹ Acta capitularia ecclesiae cathedralis Cracoviensis t. 6 (1564-1577) w Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie, s. 330 rev.

³⁰ Ibidem, t. 7, s. 117.

³¹ A. Chmiel, *Wawel*, t. II, Materiały archiwalne do budowy zamku, Teka Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej t. V, Kraków 1913, s. 783-784.

³² Akta sejmikowe województwa krakowskiego, t. 3, wyd. A. Przyboś, Kraków 1959, s. 250.

³³ A. Grabowski, *Groby królów polskich w Krakowie*,

Kraków 1835, s. 82; A. Górny, K. Piwarski, *Kraków w czasie drugiego najazdu Szwedów na Polskę 1702–1709*, Biblioteka Krakowska nr 77, Kraków 1932, s. 62–63.

³⁴ S. Tomkowicz, *Ulice i place...*, s. 155–156.

³⁵ J. Banach, *Ikonografia Wawelu*, Źródła do dziejów Wawelu t. IX, vol. 1, Kraków 1977, nr 36.

³⁶ Por. S. Świszczowski, *Krakowski Gródek*, Kraków 1977, s. 36 i nn, ryc. 19.

³⁷ J. Banach, op. cit., nr 20.

³⁸ S. Tomkowicz, *Wawel*, t. I, cz. 2, Atlas, tabl. 11, szpalta 27.

³⁹ J. Banach, op. cit., nr 44.

⁴⁰ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Krakowie (WAP), sygn. II/1.

⁴¹ WAP, II/3.

⁴² WAP, I/3, II/6.

⁴³ WAP, teki A. Szyszko-Bohusza (odb. fotograficzna); WAP II/9.